

Van Doesburg als militair [RKD - Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

Hans Renders & Sjoerd van Faassen

Ik zocht den dood en vond het Leven: een keerpunt in Tilburg

Theo van Doesburg in de jaren 1914-1915

Theo van Doesburgs ontwikkeling als kunstenaar was net goed op gang gekomen toen hij op 1 augustus 1914 gemobiliseerd werd. Zijn regiment werd gelegerd vlakbij de Belgische grens. Maar het waren niet zozeer de oorlogsomstandigheden of zijn steeds vernieuwende inzichten over kunst die zijn leven ingrijpend veranderden.

Het is verleidelijk de gedachten die Theo van Doesburg (1883-1931) begin 1915 aan het papier toevertrouwde te lezen in het licht van zijn latere opvattingen over kunst. 'Het Leven is volmaakt en zoekt naar een vorm om er zijne volmaaktheid in uit te drukken. Dat is de grote Noodzakelijkheid. In het volmaakte, - in het Leven - bestaat natuurlijk geen Goed en Kwaad. Het Leven weet slechts van uiting.'¹ Toch moeten deze hoogdravende woorden in de eerste plaats begrepen worden tegen de achtergrond van de oorlog die het jaar daarvoor was uitgebroken. Weliswaar had Nederland zijn neutrale status tussen de strijdende partijen kunnen behouden, maar de nog net 30-jarige Van Doesburg was wel degelijk persoonlijk betrokken, omdat hij al vanaf 1 augustus 1914 was gemobiliseerd.

Als sergeant-facteur bij de Landweer-Infanterie maakte hij deel uit van de 14^e Divisie van het Nederlandse leger. Zijn onderdeel was gelegerd op de

Regte Heide, een natuurgebied bij het dorpje Alphen, ten zuiden van Tilburg en grenzend aan België. In kolonne te voet deden de soldaten er tweeënehalf uur over om van Tilburg op de Regte Heide te geraken.² Als hulpfactor was het de taak van C.E.M. Küpper, die zich toen al Theo van Doesburg noemde, de post van de manschappen af te handelen. Die taak gaf hem een relatief grote bewegingsvrijheid, omdat hij naar diverse eenheden toe fietste om te versturen post op te halen en de binnengekomen post te distribueren.

Veldpost met Theo van Doesburg (zittend, midden) en Evert Rinsema (staand) tijdens mobilisatie, Alphen (N.-B.), 1914 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

Nadat het Duitse leger op 4 augustus België was binnengevallen, maakte Antwerpen op 25 augustus kennis met luchtbombardementen vanuit zeppelins. Vanaf begin oktober lag de havenstad constant onder hevig artillerievuur.³ In Alphen kon men het kanonnengebulder horen toen het Duitse leger van 7 tot en met 9 oktober Antwerpen bombardeerde.⁴ Een dag later gaf de stad zich over. De val van Antwerpen was in Tilburg ook direct te merken, want een ongekende vluchtelingenstroom richting Nederland kwam op gang.

Het moet voor Van Doesburg een ontluisterende ervaring zijn geweest te merken dat het geestelijke leven waarover hij de jaren daarvoor zoveel nagedacht had, waaraan hij zoveel ontleende, in oorlogstijd verschrompelde tot iets dat volkomen onbetekenend dreigde te worden. Vanaf zijn vijftiende had hij het geestelijke achter de zichtbare wereld gezocht. Of hij nu over

moderne kunst publiceerde, over futurisme, over Rembrandt of over Aziatische kunst, steeds probeerde hij het 'hogere' achter deze 'verschijningsvormen' te reconstrueren. Daarom was naast kijken ook denken zo belangrijk voor hem. Hij las zich werkelijk suf. Altijd al. De aan beeldende kunst gewijde bladen werden gespeld, maar ook filosofie en literatuur boeiden hem hevig. Hij schreef 'sprookjes', maar evenzogoed probeerde hij zich al schrijvend te verplaatsen in het denken van een moordenaar.⁵

Van Doesburg had zich al jarenlang ondergedompeld in een artistiek en intellectueel avontuur, had in 1908 in de Haagsche Kunstkring zijn eerste – bescheiden – tentoonstelling, publiceerde in 1910 zijn boekje *De maskers af! Tekeningen en teksten*, nam in 1912 deel aan *De Vierjaarlijksche Internationale Tentoonstelling van Hedendaagsche Kunst* in het Stedelijk Museum in Amsterdam en zijn werk was in maart en april 1914 ook te zien op de tentoonstelling van de Artistes Indépendants in het mekka van de kunst: Parijs.⁶ Deze voorzichtige start werd ruw verstoord doordat de mobilisatie hem in de rauwe werkelijkheid terugwierp. Een nauw contact met het modernisme had hij aan het begin van de oorlog nog niet. Internationaal gezien was de moderne kunst doorgebroken, maar Van Doesburg volgde die ontwikkeling vertraagd, al was hij bijvoorbeeld al wel bekend met het werk van Kandinsky.⁷

Het soldatenleven was hem enigszins vertrouwd. Als dienstplichtige zwaaide hij in 1903 af, maar tot aan de maand voorafgaand aan de mobilisatie was hij regelmatig opgeroepen voor herhalingsoefeningen. Zo deed hij nog van 17 tot 25 juli 1914 mee aan een herhalingsoefening in IJmuiden.⁸ Dreiging hing al in de lucht, maar Van Doesburg wist op dat moment nog niet dat een kleine week later de Eerste Wereldoorlog zou losbarsten.

Van Doesburg was getrouwd met Agnita Feis (1881-1944), die hij omstreeks 1904 leerde kennen en met wie hij op 4 mei 1910 in het huwelijk trad. Net als Van Doesburg had zij literaire ambities en net als hij werkte zij mee aan *Eenheid*, *Weekblad voor wetenschappelijke en geestelijke stroomingen*. Samen lazen ze Shakespeare, Homerus, Dante, Ovidius, Balzac, Zola, Tolstoj en, geheel naar de geest van die tijd, Dostojevski.⁹

Van Doesburg schreef in IJmuiden zijn *Gedenkschriften van een milicien*, in meerdere afleveringen verwerkt in zijn brieven aan Agnita Feis.¹⁰ In dit verslag van een wandeling, misschien tijdens het wachtlopen, toont hij zichzelf als melancholicus vol kritiek op zijn omgeving. Zijn bataljon is ondergebracht in Fort Veldhuis. In de avondschemering ziet hij twee geitjes in de wei, en denkt dan: 'Ik weet dat dit geitjes zijn. Het is verkeerd dat ik dit weet; want het weten belemmert het zien.' Als hij terugloopt naar het fort hoort hij 'de vloekende en schreeuwende en bezopen soldaten'. Al tijdens de tweede dag geeft hij zich over aan kritische gedachten over het leger. Vloeken was verboden en godsdienst aanbevolen, maar 'is de dienst dan zelf geen vloek?' En: 'Heeft Christus het doden dan niet verboden. Moet ik mij onderwerpen aan den vloek en den doodslag?' Nee, een gemotiveerde soldaat kan Van Doesburg niet genoemd worden. Hij walgde van het militaire gedoe, van de praatjes die zijn meerderen hielden om geweld goed te praten en van het idee dat er een grote Europese oorlog op til stond.

Een rechtstreekse reactie op de stroom vluchtelingen die hij in Brabant gezien moet hebben, is van Van Doesburg niet bekend, maar de artikelenserie 'Meditaties aan de grenzen', geschreven ruim een half jaar na zijn *Gedenkschriften van een milicien*, is een uiting van ontgoocheling, van het teleurstellende inzicht dat de oorlog een vorm was van primitief denken. De menselijke natuur overwinnen, was nog niet zo gemakkelijk. Er zijn volgens Van Doesburg twee soorten: de inferieure en de superieure. Die laatste heeft de Venus van Milo voortgebracht, maar de inferieure menselijke aard ontwikkelt zich sneller en sterker dan de superieure. Dat heeft onder meer geleid tot het 'bankroet voor het religieuze besef'. De twintigste eeuw was nog maar net begonnen, maar nu al is het motto: 'Vergeef mij dat ik denk.' De wereld bestaat uit strijd, en het 'militarisme is 'n grove vorm van strijd en de poëzie is 'n fijnere vorm'. Strijd is wel nodig, want stel dat iedereen hetzelfde dacht, dan zou er geen tijdschrift, boek, muziekstuk of welke vorm van cultuur dan ook bestaan. De strijd voeren door middel van oorlog betekent 'geestelijke onmacht'. Het zijn de uitspraken van een radeloze die zijn frustratie omzet in abstracte filosofische redeneringen. De nieuwe wereld moest geredresseerd worden door het geestelijke, en niet andersom. Maar voorlopig had het fysieke de overhand. 'Zoo is de oorlog niets anders dan de zichtbare reflex van de nederlaag van het geestelijke der beschaving.'

In de laatste aflevering van 'Meditaties aan de grenzen' komt Van Doesburg tot een conclusie. 'Zoolang de fysieke vorm van den strijd gelijk tempo houdt met den geestelijken, zal de oorlog blijven bestaan in den vorm van doodslag en bloedstorting.' Vervolgens legt hij uit dat de oorlog waarin hij zich als sergeant bevindt het kruispunt vormt van geestelijke en fysieke beschaving. En dat inzicht bracht hem tot het visionaire inzicht: 'De Europeesche oorlog is slechts een begin van een reeks oorlogen welke uitgebreider en heftiger zullen zijn, naarmate de gewelddadig physische vooruitgang gelijken tred houdt met de geestelijke vooruitgang.' Pas wanneer het geestelijke leven het stoffelijke beheerst zal de strijd met geestelijke middelen gevoerd worden. 'De toekomstige verlossing van den mensch schuilt in het denken.'

Zijn denkbeelden zeggen in deze tijd niet zozeer iets over zijn opvattingen over kunst. Van Doesburg plaatste zijn artistieke opvattingen in een wereldomspannend verband. Kunst was in dit allesomvattende denken slechts een onderdeel en een middel om het grote geheel te beïnvloeden. Hoe was deze sergeant der infanterie geleverd op de hei van het Noord-Brabantse Alphen tot deze kosmische inzichten gekomen? Hij zal in elk geval in 1910 in *Eenheid* de artikelenserie 'Christosophie' van de religieuze filosoof Mathieu Schoenmaekers gelezen hebben. Schoenmaekers was theosoof, anarchist en lid van De Vrije Socialisten.¹¹ Na het uitbreken van de oorlog gaf hij lezingen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam om uit te leggen dat geloof, antimilitarisme en cultuur voorwaarden zijn voor een waardevolle samenleving. Die boodschap publiceerde hij op 10 november 1914 in de brochure *Oorsprong en wezen van den modernen wereldoorlog*. Zijn opvattingen zoals: 'De uitbeeldingen die we op aarde aanschouwen, zijn alle uitbeeldingen van horizontaliteit en verticaliteit' en

'De uiterlijkheid is uitbeelding van de innerlijkheid, zij is beëlding in strikten zin' zouden nog grote invloed uitoefenen op Van Doesburg.¹²

Ergens tussen augustus 1914, nadat hij op het station van Tilburg aankwam, en maart 1915, toen hij de eerste aflevering van 'Meditaties aan de grenzen' publiceerde, is Van Doesburg tot het inzicht gekomen dat artistieke bedoelingen volkomen onbelangrijk waren als die niet het engagement met de stoffelijke wereld aangingen. De platte en inferieure werkelijkheid moest bestudeerd worden om de strijd met de vijanden van schilderkunst, literatuur, religie en wetenschap tot de overwinning te voeren. Van Doesburg realiseerde zich dat er nog een lange weg te gaan was. Gelukkig vond hij in de textielstad Tilburg en op de hei van Alphen een paar zielsverwanten.

Zielsverwanten

Het was een drukte van belang op die dinsdagmiddag in augustus 1914 op het station van Tilburg. Al wekenlang verschenen krantenberichten over de moord op de Oostenrijkse kroonprins Franz Ferdinand in Sarajevo. Precies een maand na die moord verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Servië. Door bondgenootschappen en internationale verdragen was de Eerste Wereldoorlog binnen een paar dagen een feit. De oorlog was voor Tilburg aanvankelijk ver weg, zeker omdat de regering in alle toonaarden had toegezegd dat Nederland neutraal zou blijven in dit grote internationale conflict. Maar die rust was bedrieglijk. Op 11 augustus denderde in de vroege ochtend een trein vol oorlogsmaterieel het station binnen. En daar bleef het niet bij, de hele dag door bleven treinen binnenrijden, de ene met tenten en fourage, de andere met soldaten. In de loop van een paar dagen kwamen 20.000 manschappen op het station aan. De meesten marcheerden de stad weer uit, een groot deel richting Alphen, andere regimenten naar Goirle, Hilvarenbeek of Baarle-Nassau. De rest van de militairen werd over de stad verspreid. Divisiecommandant P.W. Weber had in overleg met de burgemeester van Tilburg besloten dat de inkwartiering van militairen zo veel mogelijk in grote gebouwen moest plaatsvinden. Velen verbleven in scholen, maar ook bedrijven werden als onderkomen ingericht.¹³

Het station van Tilburg lag dicht bij het centrum. Veel Tilburgenaren hadden deze invasie met eigen ogen gezien, anderen waren al snel op de hoogte. De geruchtenmachine draaide op volle toeren. Wat kwamen die soldaten in Tilburg doen? Perronchef Antony Kok zag het allemaal van dichtbij. Misschien had hij wel dienst toen op 11 augustus het 23ste reservebataljon van de 2^e Compagnie van de 1^{ve} Divisie van het veldleger Tilburg binnenreed. Christian Emil Marie Küpper stapte uit een van die treinen. En ook al zou Kok geen dienst hebben gehad, dan nog is de kans groot dat hij op het perron stond toe te kijken toen de manschappen uitstapten. Kok woonde namelijk in de Tuinstraat, een paar minuten lopen van het station.

Er liepen zoveel militairen in en buiten het station, dat het hem ontgaan zal zijn dat de Amsterdamse sergeant Küpper bij aankomst de straat

overstak en café-restaurant Albert Jansen binnenglipte. Boven dat café woonde Maurits Manheim, een vriend van Van Doesburg die een paar jaar eerder vanuit de hoofdstad naar Tilburg was getrokken. Manheim was daar bevriend geraakt met Kok. Misschien stond ook Manheim wel op het perron, want hij wist waarschijnlijk dat Van Doesburg onder de wapenen was geroepen en in Alphen zou worden gelegerd. In elk geval trokken de drie jonge mannen spoedig veel met elkaar op.¹⁴

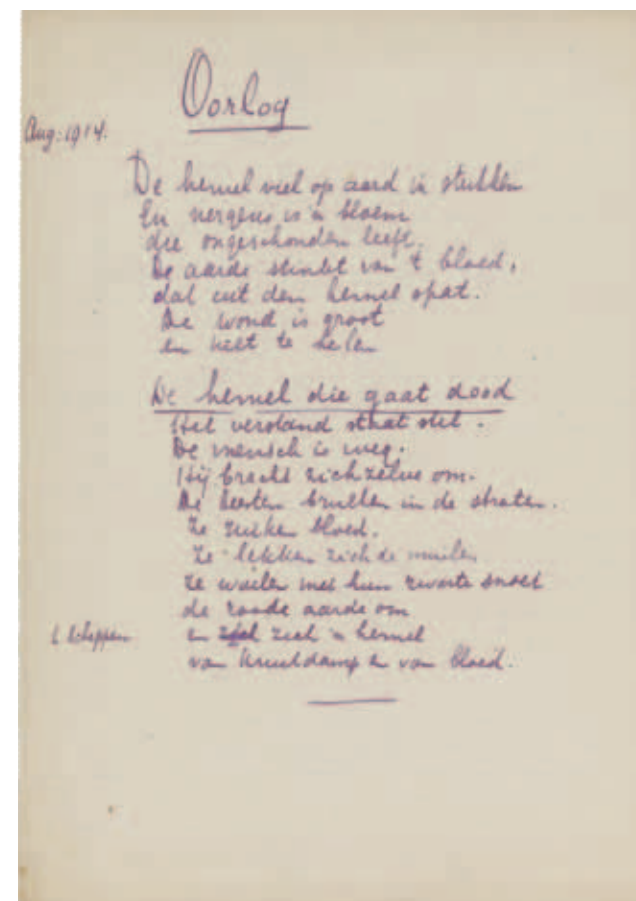
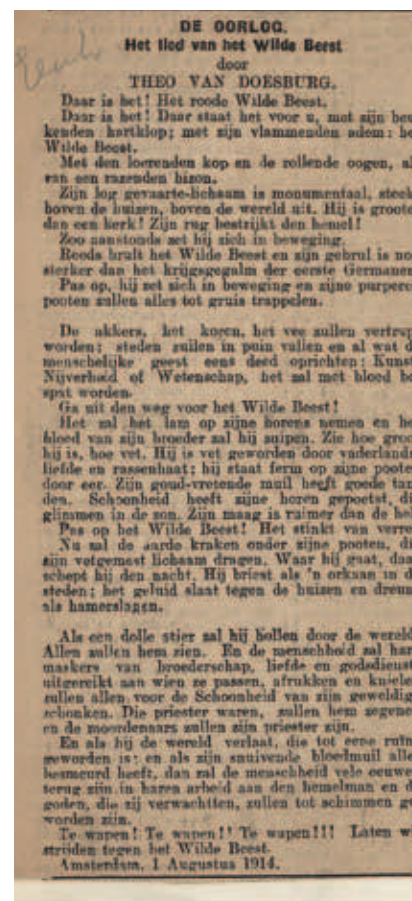
[L] Hotel De Gouden Zwaan in Tilburg, waar de staf van de 14e Divisie was gevestigd · [R] Café-restaurant Albert Jansen aan de Spoorlaan/hk Stationsstraat, waarboven Maurits Manheim woonde en waar op 29 april 1915 de eerste *Soirée Intime* van Van Doesburg en zijn Tilburgse vrienden werd gehouden

Tilburg raakte naast de compagnie Nederlandse militairen die in de stad gelegerd werd, ook bevolkt door duizenden Belgische vluchtelingen, waaronder veel gevluchte militairen, die vanaf oktober 1914 de stad binnestroomden. Een officiële telling van het aantal vluchtelingen bedroeg vijfduizend, maar het moeten er veel meer zijn geweest, want niet iedereen liet zich inschrijven. Totdat de overheid het grootste deel van de vluchtelingen verspreidde over de rest van het land en velen van hen terugkeerden naar België, verbleven in oktober 1914 waarschijnlijk vijftienduizend extra zielen in de stad die kort daarvoor 55.000 inwoners telde. De stad was net een hogedrukpan. Zoals altijd in een oorlog deden de wildste geruchten de ronde. Zo gauw de 14^e Divisie Tilburg had bereikt, ging het gerucht rond dat het leger onmiddellijk in actie moest komen. De cavaleriebrigade had aan de grens geschutvuur gehoord. Het bleek loos alarm.¹⁵

Het prozagedicht ‘De oorlog. Het lied van het wilde beest’ schreef Van Doesburg op de dag van de mobilisatie: ‘De akkers, het koren, het vee zullen vertrapt worden; steden zullen in puin vallen en al wat de menselijke geest eens deed oprichten: Kunst, Nijverheid of Wetenschap, het zal met bloed bespat worden.’ Hij had het een uur voor de mobilisatie naar de redactie van *Eenheid* gestuurd, ‘en zei toen alles vaarwel: Mijne idealen, mijne passies, alles’. Het gedicht eindigde weliswaar strijdvast, maar bepaald niet oorlogszuchtig: ‘Te wapen! Te wapen! Te wapen!!! Laten wij strijden tegen het Wilde Beest.’¹⁶

Nog in dezelfde maand schreef Van Doesburg het tijdens zijn leven ongepubliceerd gebleven gedicht ‘Oorlog’ waarin hij voortborduurde op dat wilde beest:

Er zijn tal van andere gedichten en artikelen die Van Doesburg in de aanloop naar of aan het begin van de oorlog schreef waaruit eenzelfde existentiële wanhoop klonk.

[L] ‘De oorlog. Het lied van het wilde beest’ in *Eenheid*, 4 augustus 1914 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis] · [R] ‘Oorlog’ [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

Er heerste een gespannen situatie door de dreiging van de gevechten. De organisatie van het leger liet veel te wensen over, maar de mobilisatie zorgde ook voor vertier. Manschappen uit de cabaret- en variétéwereld werden ingeschakeld, en soms was er zelfs geld om buitenlandse clowns, acrobaten en tapdancers in te huren. In het zuiden van Nederland werd de beroepsmilitair, toneelrecensent en kinderboekenschrijver J.B. Schuil de opdracht gegeven culturele avondjes te organiseren. De manschappen moesten niet verveeld, of – nog erger – ontevreden raken. Schuil organi-

seerde in 1914 en 1915 in Tilburg de 'Militaire Show-Revue'. Hij rekruteerde ook een muzikaal kwintet onder leiding van Alphons Jansen, cellist van het Concertgebouworkest en Louis van Gasteren als declamator.¹⁷

Als Van Doesburg echter op zijn dienstfiets van Alphen naar Tilburg trapte, bezocht hij liever zijn vrienden dan zich met andere soldaten te vermaken. Hoewel hij zich radeloos voelde over de oorlog, is in die tijd toch een wending in zijn gemoedstoestand waar te nemen. Sterker nog, naar het einde van 1914 worden zijn teksten steeds optimistischer van toon. De oorlog was een ramp, maar de omstandigheden als gevolg van de mobilisatie leverden hem een paar contacten op die zijn leven ingrijpend zouden veranderen. In de eerste plaats was daar de al genoemde Antony Kok (1882-1969).

Kok was rond 1908 naar Tilburg gekomen voor een functie bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, net zoals zijn vader en een broer bij het spoor werkten. De vrijgezelle Kok was kostganger bij slager De Brouwer in de Tuinstraat. Er was blijkbaar ruimte voor een vleugel, waar hij dagelijks op speelde. En aan de muur hingen enkele door zijn vader geschilderde stadsgezichten. Kok kwam uit een eenvoudig maar artistiek gezin. Vader Pieter Kok was behalve amateurschilder ook dichter en schreef toneelstukken. Zijn moeder, Sophia Hagen, was lid geweest van de Zwolsche Operette.

Na de kennismaking met Van Doesburg begon Kok te schrijven. Al meteen produceerde hij moderne klankgedichten met een avant-gardistische typografische presentatie.¹⁸ Hij stuurde de gedichten naar zijn vriend en maakte dankbaar gebruik van diens commentaar. Beiden hielden kranten en tijdschriften bij en correspondeerden over wat ze daarin zoal lazen, ook met het oog op publicatie van hun eigen werk. Kok zou pas in januari 1917 met behulp van Van Doesburg als dichter debuten.¹⁹ De twee verschilden karakterologisch hemelsbreed van elkaar en dat was waarschijnlijk ook het geheim van hun vriendschap.

Het leven van spoorwegbeambte Kok was overzichtelijk. Tijdens de middagpauze gebruikte hij de maaltijd bij zijn gastgezin, speelde op zijn vleugel en keerde dan weer terug naar zijn kleine kantoortje, 'pesthokje' door Van Doesburg genoemd. Na het werk bleef er voldoende energie over voor zijn lectuur, zijn vrienden en ander vertier.

Maurits Manheim (1888-1943) kende Van Doesburg zoals gezegd nog uit zijn Amsterdamse tijd. Hij was in 1909 of kort daarna als boekhouder bij de wollenstoffenfabriek Elias in Tilburg gaan werken en huurde in de tijd dat Van Doesburg in Tilburg arriveerde kamers boven café-restaurant Albert Jansen. Het kantoor waar Manheim werkte stond in de Tuinstraat, waar ook Kok woonde. Kok en Manheim leerden elkaar kennen en raakten bevriend. Waarschijnlijk is hun gemeenschappelijke belangstelling voor muziek hieraan debet geweest. Via Manheim leerde Van Doesburg Kok kennen.²⁰ Kok werd Van Doesburgs beste vriend. Via Manheim leerde Van Doesburg begin november ook de zes jaar jongere Helena Milius (1889-1969) kennen, die net als Manheim bij Elias werkte. Ze had een onweerstaanbare aantrekkingskracht op Van Doesburg.

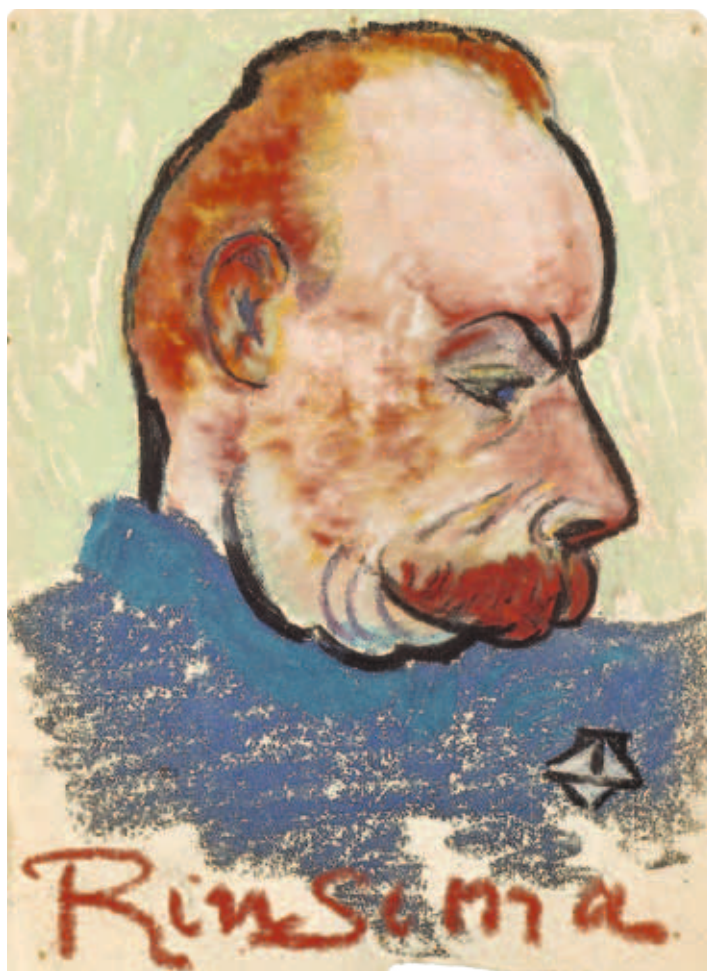
Dit groepje vrienden frequenteerde café-restaurant Jansen, vaak in gezelschap van Maurice Bogaers, eveneens een vriend van Manheim, de binnenhuisarchitect Henri Dreesen en Martinus van Velzen, chef van het N.Z. Kledingmagazijn.²¹ Afgezien van hun belangstelling voor kunst hadden deze mannen nog iets gemeen: ze waren bijna allemaal niet-katholiek.²²

Antony Kok, 1915 [RKD - Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

Ook Evert Rinsema, de compagnie-schoenmaker uit Drachten en bij dezelfde veldpost werkzaam als Van Doesburg, raakte bij dit vrienden-groepje betrokken.

Evert Rinsema (1880-1950) was in het gewone leven schoenmaker in Drachten, tevens was hij een filosofisch ingestelde kunstliefhebber die in zijn vrije tijd aforismen schreef. Op een dag zou Van Doesburg zijn schoenen naar de compagnieschoenmaker hebben gebracht en toen gezien hebben dat deze een tekst van de Griekse filosoof Heraclitus las.²³ De twee mannen raakten bevriend. In februari 1917 reisde Van Doesburg af naar Drachten en ontmoette Thijs Rinsema, de broer van de inmiddels gedomobiliseerde Evert. Thijs dreef met zijn broer een schoenmakerij en huidhandel en was tevens schilder. Ook met hem zou Van Doesburg een levenslange vriendschap onderhouden. Op de Regte Heide had Van Does-

[L] Lena Milius, ca. 1915 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis] · [R] Portret van Evert Rinsema, vermoedelijk 1915, pastelkrijt op papier, 15,5x11,5 cm [Fries Museum, Leeuwarden]

burg in Evert Rinsema een echte geestverwant gevonden. Blijkbaar wekte dat bevreemding. Aan Kok schreef hij dat Rinsema zich zelfs in een urinoir had verscholen om aan het toezicht van zijn kapitein te ontsnappen tijdens zijn ontmoeting met Van Doesburg. 'Daar spraken we over de logica van het Denken en het enthousiasme van het gevoel. Daar was het dat hij zei: dat het koude, zuivere denken hem niet meer bevredigde.'²⁴ Het ging niet alleen maar over filosofie. 'Morgen laat ik mijn schoenen aan de binnenkant repareren... en zullen wij 't hebben over enthousiasme en Filosofie.'²⁵

Nadat Evert in november 1915 uit Tilburg was vertrokken, bleef het contact intensief. Er werd veel gecorrespondeerd en als Evert een schilderij kreeg toegestuurd, maakte hij als tegenprestatie mooie schoenen, soms hele speciale. Zoals die keer dat hij knalrode lakschoenen maakte. Enthousiast meldde Van Doesburg dat iedereen er met bewondering naar keek.²⁶ Van Doesburg schroomde overigens niet om ook zelf suggesties te doen voor een nieuw type schoen. In een brief aan Evert tekende hij een lage schoen, 'de gaatjes voor de veters zijn heel klein' en geheel zonder versiering. Wel moesten de koperen ringetjes 'van de oogjes aan de buitenkant zitten'. Van Doesburg bracht het als een leuk idee, in feite was het gewoon een bestelling.²⁷ Het intensieve briefverkeer met Drachten zorgde voor een bijna familiale band. De moeder van de twee broers stuurde zelfs fruit naar Van Doesburg. Die eenvoudige hartelijkheid van de Rinsema's zal hem zeer aangesproken hebben, ook de combinatie van ambachtelijke degelijkheid en kunstenaarschap wekte zijn bewondering op. Van Doesburg kwam uit het grootstedelijke Amsterdam, en was gewend eigen keuzes te maken. Evert daarentegen was vijfendertig jaar toen hij na zijn tijd in Alphen weer bij zijn moeder ging wonen, en gedwongen werd — net als de rest van de familie — om half tien te gaan slapen. Zoonlief voegde zich gedwee naar die gewoonte.

Het contact bleef tot aan Van Doesburgs dood belangrijk. In het herdenkingsnummer van *De Stijl* na Van Doesburgs dood verwoordde Rinsema waarom Van Doesburg zo belangrijk voor hem was geweest: 'Een leven van een man, die je als vriend geestelijk en lichamelijk zeer kon vermoeien. Immers zijn belangstelling gold je wèrk. Juist die belangstelling voor wat hij zag en vond, dat enthousiasme is Van Doesburg, is zijn Persoon. Het is het Onpersoonlijk: de liefde tot de Waarheid, die hij in mij heeft gesterkt.'²⁸

Van Doesburg had er ondertussen in zijn contact met Helena Milius geen gras over laten groeien. Al in november 1914 schrijft hij haar vurige liefdesbrieven. Al zijn zintuigen stonden op scherp, maar dat leidde ook tot verwarring. Thuis in Amsterdam zat zijn vrouw Agnita Feis, in Tilburg was hij dolverliefd op Lena. In november begon Van Doesburg in Alphen ook een reeks van zeven *Brieven aan Bertha*, die hij, als om het autobiografische karakter te benadrukken, ondertekent met zijn werkelijke naam: Emile Küpper. Een echte Bertha is er waarschijnlijk nooit geweest, de inhoud van de brieven wijst eerder op Lena Milius als geadresseerde, al is ook wel geopperd dat de aangesprokene een combinatie van Agnita Feis en Lena Milius is.²⁹ Het lijkt erop alsof Van Doesburg in deze brieven zijn gevoelens

[L] Lena Milius (links), Theo van Doesburg (tweede van links) en anderen, ca. 1915 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis] · [R] *Portret Lena Milius*, ca. 1915, olieverf op doek, 48,5x31 cm. Het schilderij is onvoltooid [Museum De Lakenhal, Leiden]

voor zijn vrouw en zijn nieuwe geliefde heeft geprojecteerd op de al dan niet fictieve Bertha. In zijn eerste brief van 9 november was hij nog een beetje voorzichtig. ‘Er is iets in U, dat ook in mij is. Ik zou veel meer kunnen zeggen, doch ik verbied mij zelf zoo voort te gaan.’ Hij vertelt in deze brief dat hij net een paar dagen terug was van verlof. Dat had hem opgeknapt, ‘je boeken weer terug te zien’ maar ook ‘de menschen die je lief zijn’. Met heimwee schrijft hij over zijn ‘grootte bijna lichte kamers’. Dat hij die bewoonde samen met Agnita Feis vertelde hij er niet bij. Van Doesburg woonde met haar op de tweede etage van een huis achter het Concertgebouw in Amsterdam, in de Johannes Verhulststraat. Ze keken uit op een met gras en bomen begroeide ruitvormige kruising, maar Van Doesburg maakt er in zijn brief een idyllisch tafereeltje van dat op zijn hoogst een symbolische waarheid bevatte: ‘Twee jonge kalveren loeien voor de venstertjes.’ Na de onderteekening met ‘Je beste en liefste vriend Emile Küpper’, kan hij het niet laten toch een verliefderige opmerking te maken: ‘Groet uwe Oogen van mij!’

In zijn tweede brief van enkele dagen later speelde hij het spel van aanhalen en wegduwen. Op allerlei manieren bezweert hij ‘Bertha’ (of zichzelf) dat het bij vriendschap moet blijven, maar tegelijkertijd schrijft hij: ‘Gij zegent het oogenblik, waarop ik U gedichten van Perk zond – ook deze had het “verbodene” lief (Mathilde was ’n “gehuwde” vrouw) – welnu dat bewijst mij, dat uw ziel, die ik door uwe oogen ontdekte en in wier licht

ik iets van mijzelf terug vond, een hooger, beter, schooner leven omvatten kán, dan het leven waarvan de wereld spreekt.’ Draaide Van Doesburg hier de rollen om? Wilde hij aan Lena duidelijk maken dat hij als ‘gehuwde’ man voor haar liefde openstond?

Naarmate zijn ‘correspondentie’ vordert, wordt duidelijk dat Van Doesburg de briefvorm heeft gekozen om zijn gedachten te ordenen, niet om zich bloot te geven. Op 18 november beschrijft hij in de derde brief hoe belangrijk kunst voor hem altijd is geweest: ‘ik ademde Haar in en ik ademde haar weer uit’. Alles om de alledaagse wereld te ‘vergeestelijken’. En dan begint hij erover dat vanaf 1908 soms het ‘gordijn, dat mijn geestelijk bestaan verborgen had gehouden’ opzij werd geschoven. Toen nam hij zijn ‘strijdnaam’ Theo van Doesburg aan. En net toen hij op het punt stond, zo gaat hij verder, ‘de geheele oude wereld der Kunst en v/h intellect te omsingelen en in te nemen, toen plots als ’n ontzetting brengende granaat de *gedachte* aan de *mogelijkheid* van een Europeeschen oorlog (dat betekende voor mij de overwinning van die vuile huichelachtige wereld over de geestelijke, edele wereld) in mijn brein sloeg.’ Van Doesburg voelde zich persoonlijk overwonnen. ‘Ik had te veel vertrouwen gehad in het hoogere het geestelijke in den mensch.’ En in die toestand had hij het al genoemde prozagedicht ‘Het lied van het wilde beest’ geschreven. Daar lag Van Doesburg dan op zijn brits, geacht te vechten voor een wereld die hij al van jongs af aan verachtte. In zijn brief zinspeelde hij op zijn plan om zelfmoord te plegen, maar door de ontmoeting met ‘Bertha’ (of moeten we hier toch Lena lezen?) is hij weer terug bij zijn oude idealen gekomen, kreeg hij weer zin in schrijven, kijken en filosoferen.

Kandinsky

Het contact met Antony Kok was intensief. Al meteen vanaf het begin van hun vriendschap was er een zielsverwantschap. Van Doesburg was een jaar jonger dan Kok, maar had op het gebied van de kunsten een grote voor-sprong. Zo groot, dat er van concurrentie tussen de twee geen sprake was. Kok was de stimulerende vriend en Van Doesburg de kunstenaar die al geëxposeerd had en bovendien reeds voor zijn komst naar Tilburg kennis had gemaakt met nieuwe ideeën over kunst. In elk geval had hij de autobiografie *Rückblicke* (1913) van de Russische schilder Wassily Kandinsky gelezen, en daarna was hij via diens *Über das Geistige in der Kunst* (1912) onder de indruk geraakt van de theoretische onderbouwing van Kandinsky’s keuze voor abstracte kunst.³⁰ Met name de ‘vergeestelijking’ van de schilderkunst waarvoor Kandinsky pleitte, maakte grote indruk. Wat de consequenties waren om het ‘hogere’ in de kunst na te streven en zich als voorvechter van de moderne schilderkunst te profileren, ontdekte hij, zoals hij later schreef, tijdens zijn mobilisatietijd.³¹

Toch lag het minder simpel. In september 1913 schreef hij een artikel voor *Eenheid* waarin hij de naam Kandinsky voor het eerst noemt.³² In één zucht vermeldt hij hem daar samen met Da Vinci, Michelangelo, Delacroix, Van

Theo van Doesburg, ca. 1914 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

Gogh, Cézanne en anderen die in Van Doesburgs ogen de kunst ‘op nieuwe banen’ brachten door ‘hunne *inzichten* in literairen vorm’ uit te drukken. Een paar maanden later kwam Van Doesburg op Kandinsky terug, nu niet met een terloopse vermelding van zijn naam, maar met een geheel aan hem gewijde bijdrage, eveneens in *Eenheid*. Hier citeert hij uit Kandinsky’s essay ‘Malerei als reine Kunst’, dat kort daarvoor in het Berlijnse tijdschrift *Der Sturm* had gestaan. De toon van Van Doesburgs artikel is opvallend polemisch. Hij werpt Kandinsky voor de voeten dat hij niet de uitdrukking van het innerlijk leven verbeeldt, maar dat met zijn werk het grootst mogelijke egoïsme in de schilderkunst bereikt is. Het kan niet alleen aan Van Doesburgs verbeterde beheersing van de Duitse taal liggen dat hij twee jaar later heel anders over Kandinsky oordeelde.³³ Nu typeerde hij Kandinsky plotse-ling als een groot schilder die ‘Vorm’ en ‘Idee’ liet samenvloeien en behalve schilder ook ‘een uitmuntend literator en kritikus’ was.³⁴

Vanwaar die omslag? Van Doesburg voelde perfect de tijdgeest aan en had inmiddels waarschijnlijk ook kennis genomen van Mondriaans kubistische schilderijen die voor het eerst in Nederland bij Kunsthandel Walrecht in Den Haag te zien waren geweest, van 16 juni tot 16 juli 1914.³⁵ Eerder al was het kubisme gepresenteerd op een tentoonstelling in het najaar van 1911 van de Moderne Kunstkring in het Stedelijk Museum te Amsterdam, waar werk van Picasso, Braque en Léger werd getoond.³⁶ Van Doesburg wilde als criticus mee met zijn tijd, en hij kon geen eer meer behalen met het steeds weer noemen van Redon en Rodin als voorbeeld van het ‘geestelijke’ in de kunst. Ook zullen zijn contacten bij de schildersverenigingen Moderne Kunstkring en De Onafhankelijken een rol gespeeld hebben. Maar simpelweg opportunisme kan ook heel goed een verklaringsgrond zijn voor Van Doesburgs conversie naar de avant-garde. Hij benoemde Kandinsky in oktober 1915 tot Messias voor vier kunstenaars die het moderne artistieke levensgevoel in Nederland representeerden, toevallig alle vier kunstenaars die hij rond deze periode ontmoette: Erich Wichman, Janus de Winter, Vilmos Huszár en Piet Mondriaan.³⁷

De vijftientigjarige boekhoudster Lena Milius was verloofd toen zij Van Doesburg ontmoette, maar zij viel voor zijn charmes. Zij was een ontwikkelde en onbekrompen vrouw die haar talen sprak. Sinds haar ouders waren overleden, woonde ze samen met haar jongere zus Frie in een huis aan de Zomerstraat, vlakbij de Tuinstraat waar Kok woonde. Ook met Frie raakte Van Doesburg bevriend, en volgens sommige bronnen meer dan

[L] Het woonhuis van Lena en Frie Milius in de Zomerstraat 11 te Tilburg (rechts met luifel) · [R] Portret van Frie Milius, ná augustus 1915, zwart krijt op papier, 16x11,5 cm. Deze tekening bevindt zich in een schetsboek met de datering: ‘1915 // Utrecht’ [Centraal Museum, Utrecht; bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (schenking Van Moorsel)]

dat. Het was een artistiek en vrijgevochten stelletje bij elkaar.³⁸ Lena die een getrouwde man als minnaar had, Manheim die homoseksueel was en Van Doesburg die intieme betrekkingen met allemaal onderhield, dus met Lena en Frie, maar ook met Manheim en Kok. Hoe dat precies zat, blijft onduidelijk maar dat Van Doesburg positief stond ten opzichte van de herenliefde, 'uranisme' zoals dat toen werd genoemd, blijkt onder meer uit zijn ondertekening van de in 1912 verschenen brochure *Wat iedereen behoort te weten omtrent het Uranisme*.³⁹ Ook in zijn welwillende houding ten aanzien van homoseksualiteit was Van Doesburg sterk beïnvloed door Mathieu Schoenmaekers, zo bleek toen hij in 1918 een vierentwintig pagina's lange positieve recensie schreef van *Anders* van Charley van Heezen, een roman met een sterk homoseksuele tendens. In zijn lange inleiding over het 'goddelijke' in de mens die zorgde voor hoogstaande kunstuitingen zijn de ideeën van Schoenmaekers duidelijk te herkennen. Onbekend is of Van Doesburg wist dat achter het pseudoniem Charley van Heezen J.H. François schuilging, net als hijzelf een trouw medewerker van *Eenheid*.⁴⁰

Van Doesburg was door de oorlog in niets minder dan een crisis beland. Alleen al de gedachte aan het soldatenleven had hem somber gemaakt en zijn mooie ideeën over kunst, literatuur en politiek waren teruggebracht tot een gevoel van weerzin. De lectuur van Lodewijk van Deysel, de schilderkunst van Janus de Winter en ook de publicaties van Kandinsky hadden niet kunnen verhinderen dat hij in een existentiële crisis raakte. Vlak voordat hij gemobiliseerd was, had hij zelf geëxperimenteerd met het abstracte, door *Meisje met ranonkels* naar voorbeeld van Kandinsky te schilderen.⁴¹ Dit schilderij, dat hij waarschijnlijk maakte vlak voordat hij naar Tilburg afreisde, was 'geheel als visioen van kleur en expressie opgevat', zoals hij in zijn zesde brief aan 'Bertha' schreef. Toen hij in Tilburg aankwam, leek dat allemaal ver weg. Kandinsky, samen met Da Vinci, Michelangelo, Van Gogh en enkele anderen hadden in 1913 nog indruk gemaakt omdat zij hun inzichten 'in literairen vorm uitdrukten'. Uit de correspondentie met Kok weten we dat Van Doesburg zijn Tilburgse vrienden in 1914 en 1915 voorlas uit *Rückblicke* en uit *Über das Geistige in der Kunst*. Maar de werkelijke bekering tot de abstracte kunst volgde pas na zijn vertrek uit Tilburg toen hij, weer in het weekblad *Eenheid*, een ware lofzang aanhief op Kandinsky als artistiek vernieuwer.⁴²

Het echte keerpunt waardoor Van Doesburg eind 1914 uit een persoonlijke crisis kwam, is daarom niet zijn nadere kennismaking met het werk van Kandinsky, maar de ontmoeting met Antony Kok, Lena Milius en het vriendenclubje om hen heen. Niets wijst erop dat hij eerder in Amsterdam een gelijkwaardig klankbord had gevonden voor zijn ideeën, of het moest zijn dat Manheim die functie had vervuld. Hij hoorde ten slotte al in Amsterdam tot Van Doesburgs vriendenkring. Van Doesburgs dagboeken staan vol hoogdravende opmerkingen over het hogere, het geestelijke en het artistieke, maar de aandrang of het zelfvertrouwen ontbrak om daar zijn omgeving deelgenoot van te maken. Alleen Agnita Feis, Christian Leibbrandt en

diens vrouw Mina de Jager waren echte geestverwanten geweest in Amsterdam. Leibbrandt was een gelovige man die, naast zijn werk als kruidenier, in zijn vrije tijd schilderde. Met de veel jongere Van Doesburg sprak hij over de relatie tussen kunst en religie en onder zijn invloed bezochten ze samen een studiegroepje onder leiding van dominee Frits van Loon, net als Van Doesburg een productief medewerker van *Eenheid*. Van Loon schreef in dat blad een ellenlange artikelenserie over geloof en Godsbegrip. Met Leibbrandt en Van Loon werd gesproken over de opdracht die het geloof aan de beeldende kunst stelde.⁴³ In deze omgeving was Van Doesburg overgestapt van de Nederlands Hervormde Kerk naar het Gereformeerde geloof.⁴⁴ Van Doesburg correspondeerde over deze kwesties met Leibbrandt: 'Wat is alles in de natuur toch wonderlijk in harmonie. En dan te bedenken, dat God de kunst gezonden heeft om als een blijde boodschap hiervan getuigenis af te leggen. Geen andere roeping heeft de kunstenaar en indien hij ook al een anderen bedoeling met zijn werk beoogt, hij zal God niet welgevallig zijn. Zoo is 't. Kijk vriend de harmonie, de Harmonie van al wat leeft, de harmonie van al wat leeft en de zelf daarbij. Zie vriend dat leer je hier kennen.'⁴⁵

Leibbrandt en zijn gezin maakten nadrukkelijk deel uit van Van Doesburgs wereld in Amsterdam. Ze bezochten gezamenlijk het Rijksmuseum en praatten over kunst en religie. Belangrijk was ook dat het die wereld was, waarvan Agnita Feis deel uitmaakte. In oktober 1914 begon Van Doesburg zich van dat milieu los te maken, ook in zijn hoofd. In brieven aan de familie Leibbrandt had hij in wanhoop al eens gezinspeeld op zelfmoord en de leer van Jezus Christus bekritiseerd, maar nu begon hij zijn zelfvertrouwen terug te winnen: 'Ik zal uitdagen! Ik zal tarten! Sommige denken dat deze oorlog mijn ondergang beduidt. Mis! Niet ik ga ten onder, maar de wereld. Ik sta boven de wereld, omdat ik een betere wereld ken.'⁴⁶

Zijn grote woorden over de oorlog en de kunsten ten spijt, het waren toch ontwikkelingen van veel dichterbij die een keerpunt in Van Doesburgs leven forceerden. De fysieke afstand tussen Amsterdam en Tilburg speelde daarbij een rol. Lena Milius had inmiddels haar verloving met een zekere Jopie Overduijn verbroken en bekende haar liefde aan Van Doesburg. Dat deed ze weliswaar openlijk, maar zelfs binnen het vrijgevochten vriendenkringetje werd daar toch gereserveerd op gereageerd. Van Doesburg was ten slotte een nog getrouwd man.

De zelfverzekerdheid die zich in Tilburg van Van Doesburg meester maakte, viel ook zijn vrienden in Amsterdam op. Mina Leibbrandt had daarover blijkbaar iets in een brief geschreven. Van Doesburgs reactie was duidelijk: 'Of baart mijne verhouding tot Agnita u zorgen? Maar die verhouding is wat zij was en zal wel blijven wat zij geweest is. Ik ben zeer ontvankelijk voor vermaningen, maar zij moeten hunne basis in de rede hebben, hebben zij hunne basis niet in de rede, dan verwerp ik ze. Of maakt ge u bezorgd over mijne verhouding met God? Maar die is zeer intiem. Wij spreken elkaâr voortdurend, ik streel Hem den baard en Hij kust mijn voorhoofd. Hij wenkt mij en zendt mij een engel die mij leert wat leven is, wät Kunst; wat Liefde; wat deugd, wät wijsheid; enz.'⁴⁷

Feis voelde het goed aan. Ze was haar echtgenoot kwijt. De Tilburgse vriendenkring leek Van Doesburg zijn zelfvertrouwen terug te geven. Stapje voor stapje veranderde Van Doesburg van een schrijvende schilder die mee wilde tellen in artistieke kringen tot een richtinggevende vriend in Tilburg. Hier kon hij zijn belezenheid etaleren, in Tilburg accepteerde men zijn esprit, en dat gaf hem vleugels. Maar hij putte ook inspiratie uit zijn vriendenclubje, waardoor hij de toekomst optimistisch tegemoet ging zien.

Ondertussen was hij in het voorjaar van 1915 verhuisd naar de Kloosterstraat in het net als Alphen vlakbij Tilburg gelegen dorpje Goirle.⁵² Vanwege een overplaatsing? Met Kok smeedde hij plannen voor een tijdschrift. Het zou echter nog drie jaar duren voordat het eerste nummer van *De Stijl* verscheen, maar dat Van Doesburg zich met zoveel enthousiasme op de toekomst richtte, illustreert zijn herwonnen optimisme en zijn gevoel onder geestverwanten te verkeren.

Die toekomst had ook directe gevolgen voor zijn huwelijk met Agnita Feis. Uit opmerkingen in Van Doesburgs brieven aan Lena komt Agnita naar voren als een overheersende, grillige vrouw. Van Doesburgs doodgebloede huwelijk maakte plaats voor een nieuwe liefde. De in 1914 ontstane breuk zou op 11 mei 1917 resulteren in een officiële scheiding.

Op 30 januari 1915 las Agnita Feis in *Eenheid*, het tijdschrift waarin zowel Van Doesburg als zijzelf publiceerden, het begin die maand door Van Doesburg geschreven prozagedicht 'Mijne liefde...'.⁵³ Ook zonder dat zij weet had van Van Doesburgs relatie met Lena Milius, snapte Feis wel dat deze romantische eruptie in *Eenheid* niet aan haar gericht was. Op 20 februari volgde in hetzelfde tijdschrift weer zo'n hoogdravend gedicht, nu onder de titel 'Uwe Liefde...', ook weer voor Lena. Voor Feis was de zaak duidelijk en op haar beurt reageerde zij in *Eenheid* van 16 oktober met een tekst onder de titel 'Verbinding', waarin ze de balans van haar relatie met Van Doesburg opmaakt. Voor wie het echtpaar kende, moet de lectuur van *Eenheid* in deze dagen een pijnlijke ervaring zijn geweest, want Feis zou nog enkele keren in publicaties subtiel wraak nemen op Van Doesburg, zoals met haar in *Eenheid* van 20 mei 1916 gepubliceerde 'De Kunstenaar', waarin ze Van Doesburg impliciet ridiculiseert door een verheven beschrijving van wat in haar ogen een werkelijke kunstenaar vertegenwoordigt: 'De kunstenaar is niet luidruchtig. Hij bindt geen belletje aan opdat men hem op een afstand hoort klingelen. Hij sticht geen verenigingen; hij huurt geen zalen. Hij spreekt niet in het openbaar over zijn schat. Hij houdt geen kunstige redevoeringen, hij verdedigt geen vernuftige, dogmatische stellingen. [...] Hij die van zijn liefste wegloopt is geen minnaar. Hij die niet met kunst alleen wil zijn is geen kunstenaar.' Aan derden liet ook Van Doesburg zijn problemen doorschemeren, al schetste hij een rooskleuriger beeld van de situatie en deed hij zich nobeler voor dan zijn handelwijze rechtvaardigde. Hij mocht dan tot over zijn oren verliefd zijn op Lena, via *Eenheid* in feite zijn huwelijk met Agnita Feis opgezegd hebben, en met het ongepubliceerde *De gedenkschriften van een minnaar* een definitieve streep onder zijn huwelijk hebben gezet, toch vond hij het nodig om ten opzichte van zijn beste vrienden de

Aan Haar. Mijne Liefde ...

Dit zijn myne woorden. Dit is mijne roete taal. Mijn hart spreekt: myne liefde is dan eindelijk taal geworden. Mijne liefde is taal. De kracht van mijne niereen, mijner spieren, mijner harde been deren en mijner heere gedachten, deze kracht is taal geworden.

De liefde leeft in mij en leeft en ik leefde door haar, maar zij kwam en zij ging en zij stond en was nimmer; maar nu is zij eindelijk geboren; en zij is taal geworden en leeft door taal kussen ik en mij.

Als ik zie een danseren den brein, die langs mij dansert, dan denk ik: 'Zo is zij, mijne liefde; als ik zie den hemel als 'n groote blauwe bloeme; ik zeg: 'zo is zij, mijne liefde. als ik zie de zee, die met wind loos ik zeg: 'zo mijn is zij.

Hoer ik den vogel, die ten hemel stijgend ringt met zilveren stem, ik zeg: 'zo ringt zij, mijne liefde; als ik hoor den wind, wanneer hij tot 'n orkaan gegroed is in den nacht; - hij giert en brult en rukt aan de huizen, en aan de vensters der huizen - ik zeg: 'precies zo is zij, mijne liefde; als ik hoor den klang van den engel - en ik zeg ik dat ik hem hoor - ik taal en ik denk: 'ja zo is zij, mijne liefde.

Als ik ruik de roos voor zij nog geplukt, voor zij nog gerien is, ik denk: 'ja, ja zo ruikt zij, mijne liefde; als ik opduif de jonge en gedruide lente.

Ik zie in de stille lief

Theo van Doesburg, 'Mijne Liefde' [Letterkundig Museum]

zorgzame echtgenoot uit te hangen. Eind december liet hij aan Evert Rinsema weten hem lang niet te hebben geschreven omdat Agnita mazelen had gehad. Alsof hij niet doorlopend aan het schrijven was! En, een tikje paternalistisch: 'Als je zelf liefhadt, zou je weten hoe nauw deze dingen: mijn denkvermogen en het lichaam van mijn vrouw – met elkaâr verbonden zijn.' Omdat hij het zelf bij nader inzien ook een aanmatigende opmerking vond, schreef hij in de kantlijn: 'Ik wil hiermeê niet zeggen dat je niet liefhebt!'⁵⁴

Aan Mina Leibbrandt schreef hij op 24 februari 1915, dus midden in zijn heen en weer golvende veldslag met Agnita Feis: 'Tusschen mij en Agnita bestaat op dit oogenblik 'n zeer mooie verhouding gekenmerkt door *diepe vriendschap, Hooge bewondering en ontzag voor haar absoluut Genie*. Een voortdurend verkeer in den vorm van Huwelijk was voor menschen van ons temperament reeds lang onmogelijk, daar de dagelijksche zorgjes en ellendetjes immer redenen waren tot wrijving en onaangenaamheid. [...] Ik schrijf deze niet om mijzelf te rechtvaardigen. Integendeel voor zoover ik schuldig ben aan de catastrofe zal ik mijzelf beschuldigen en aantoonen welke gebreken ik heb.'⁵⁵

Kort daarop, op 7 februari, ontwierp Van Doesburg een groots plan om in romanvorm zijn liefde voor Lena gestalte te geven. Aan haar schreef hij: 'Ik heb het plan gevormd een boek te scheppen. [...]. Ik noem dit boek "Het Testament van een minnaar". Het Ie boek bevat onze Liefde "van onzichtbaarheid tot Eénwording". [...] Een brief is mij niet meer genoeg. En ik moet spreken; neen, zingen moet ik. Gij hebt mij voortgebracht. Ik ben Uw kind. Eens zult gij lezen wat Uw kind van U denkt. Gij zijt mijne moeder en mijne Vrouw. Ik moet zingen, altijd maar weer zingen van U.'⁵⁶

Van *Het testament van een minnaar, of De gedenkschriften van een minnaar* zoals de roman later getiteld is, zijn slechts enkele fragmenten overgeleverd. Het meest omvangrijke fragment omvat twee cahiers. Daarin worden als in de roman optredende personages onder anderen genoemd Alwina (Agnita Feis), Rosewijd (Antony Kok) en Mili (Lena Milius). Wie de genadeloze beschrijving van Van Doesburg van de met letterlijk krankzinnige trekken getooide Alwina leest, begrijpt waarom hij zijn huwelijk met haar alter ego Agnita ontvluchtte.

Van Doesburgs radeloosheid was verdreven door zijn liefde voor Lena. Bevrijd van de verstikkende relatie met Feis, raakte hij door de omstandigheden in Tilburg politiek actief. Radeloos, verliefd of politiek bewust, Van Doesburg had altijd haast. Veel haast. Hij correspondeerde, studeerde en schreef zijn min of meer fictieve brieven aan Bertha, polemieken, kunstkratieken, ingezonden brieven en sprookjes. Altijd was hij bezig te ageren, te vernieuwen. In een moordend tempo publiceerde hij vanaf 1912 in kranten en tijdschriften. En dan vond hij nog tijd om essays te schrijven die nooit zijn uitgegeven. Het vier dichtbeschreven velletjes tellende essay 'Kunst en oorlog' is daar een voorbeeld van. In een kriebelig handschrift betoogt Van Doesburg op 4 juli 1914, dus al voor hij in Tilburg arriveerde, dat het ook in de kunst om de ziel gaat. Het tekenen van een lichaam kan alleen echte kunst zijn als de ziel erin gezien kan worden. In haastige hanenpoten

beweert hij dat componisten, schrijvers en schilders alleen van waarde zijn als ze een vergeestelijking van de wereld tot uiting weten te brengen.⁵⁷ In 'Kunst en oorlog' herhaalde hij wat hij twaalf jaar eerder in zijn dagboek schreef: 'Ik beschouw het lichaam als de decoratie van de ziel.'⁵⁸

Hij had in zijn publicaties al vaak geageerd tegen de oorlog, omdat die een 'vergeestelijking van het materiële' in de weg stond, omdat het militarisme strijdig was met het kunstenaarschap. Gedichten zoals het eerder genoemde 'Oorlog' hadden blijk gegeven van die houding, maar eind 1914 kwam daar een politiek activisme bij.

Een onbeschreven blad waar het om politiek ging, was Van Doesburg niet. Al in 1910 had hij zijn medewerking verleend aan het tijdschrift van de Amsterdamse afdeling van de Vrijzinnig-Democratische Bond, *De Nieuwe Amsterdammer*.⁵⁹ Het weekblad werd uitgegeven door de twee oudere broers van Maurits Cohen, de uitgever van Van Doesburgs eerste publicatie *De maskers af!* (1910). In dit bescheiden boekje waren enkele karikaturen, zonder politieke ambitie, afgedrukt. Het vrijzinnig-democratische blad *De Nieuwe Amsterdammer* – niet te verwarren met het weekblad *De Nieuwe Amsterdammer* dat onder leiding van Henri Wiessing tussen 1915 en 1921 verscheen en waaraan Van Doesburg ook meewerkte – had een breed programma, waar politiek en economie nadrukkelijk bij hoorden.⁶⁰ Een vaste rubriek was een politieke tekening op een los bijgeleverd vel. Van Doesburg werd gevraagd die rubriek te verzorgen. Lang heeft zijn medewerking niet geduurd. Hij werd al spoedig vervangen door W.F. Winter en L.J. Jordaan die bij toerbeurt de wekelijkse prent gingen verzorgen.⁶¹

 Verschenen No. I van
„De Nieuwe Amsterdammer”
weekblad onder redactie van
TH. M. KETELAAR en Dr. J. C. ERINGAARD,
met plaat van **THEO VAN DOESBURG.**
Prijs f 0.45 per 3 maanden. Afz. nummers 5 cent.
Verkrijgbaar aan de kiosken en in den boekhandel.
Uitgave **COHEN ZONEN, 159 O. Z. Voorburgwal, Amsterdam,**
die op aanvraag gratis een proefnummer toezenden.

Advertentie in *Het Volk* van 10 september 1910 voor het weekblad *De Nieuwe Amsterdammer*, waarin Van Doesburg in 1910 politieke spotprenten publiceerde

Anarchisme in Tilburg

Op kerstavond 1914 publiceerde Van Doesburg in het *Zondagsblad van het Volksdagblad* het gedicht 'Het varken. Heroïsche ballade'. Dit poëziedebuut is een cynische beschrijving van de bloederige slacht van een varken. Als militair was hij onderworpen aan censuur, dus moest hij nauwkeurig zijn woorden wegen om geen last met de autoriteiten te krijgen.⁶² De laatste twee strofen van deze ballade spreken echter voor zich:

Die slachter is 'n groote man,
Die in den oorlog wil
En daarom doodt hij als hij kan,
'n Varken dom en stil

'n Varken dom en stil ligt daar
Pal voor des slachter's huis
Ik kijk naar binnen en zie daar
'n Koperen Christus-kruis.

Het gedicht was anti-religieus, pacifistisch en gezien de oorlogsomstandigheden kreeg het daarmee een sterk politieke lading.

In het weekblad *De Controleur* keerde Van Doesburg zich in een opinieartikel tegen het verhullende en verheerlijkende taalgebruik dat werd gebruikt zo gauw het over de oorlog ging.⁶³ De vraag was of kunst en oorlog wel samen gingen? Het antwoord op die vraag had hij al gegeven in zijn essay 'Kunst en oorlog', maar ook in een brief aan Kok van 8 september 1915 schreef hij: 'Ik geloof niet dat het gevoel voor Schoonheid en Poëzie samen kan gaan met kazerne lucht en kanonnen. Als Marinetti de leider der Futuristen-beweging meent dat het wel kan, dan zeg ik dat hij niet weet waaruit echte kunst ontstaat.' Van Doesburg wist trouwens al voordat hij zelf de lucht van kazernes en kanonnen had geroken dat hij het futurisme een verwerpelijke stroming vond. Maar net zoals in het geval van Kandinsky wijzigde Van Doesburg zijn opvatting over het futurisme binnen korte tijd van afwijzing naar omarming. In *Eenheid* had hij drie jaar eerder zijn standpunt uiteengezet dat de kunstenaar, 'de echte kunstenaar' is 'moet althans zijn, eene religieuze figuur'.⁶⁴ In hetzelfde artikel kondigde hij een publicatie tegen het futurisme aan, omdat die beweging 'misdadige kunst' propageerde, met als uitgangspunt een 'totale verachting voor den mensch'. Een kunststroming die niet tot de schilderkunst gerekend diende te worden, maar tot 'het gebied der Pathologie'.⁶⁵ En inderdaad, nog geen drie maanden later kwam hij met een betoog dat geen spaander heel liet van het futurisme. Het was achterlijk, onzedelijk en zelfs misdadig: 'Deze grondbeginselen zijn een vuistslag in het aangezicht van den mensch. Ziedaar de wederopstanding van het Beest.'⁶⁶ Dat Van Doesburg zich zo vastbeet in zijn weerzin tegen Marinetti en het futurisme zal zeker te maken hebben met de door Herwarth Walden van *Der Sturm* georganiseerde futuristische tentoonstelling in augustus 1912

Theo van Doesburg, *Zelfportret*, 1913, olieverf op doek, 40,5x30,5 cm [Centraal Museum, Utrecht]

in galerie J.J. Biesing in Den Haag. Daar werd werk van Boccioni, Carrà, Severini en Russolo getoond, overigens deels van voor hun futuristische periode. Deze tentoonstelling was ook te zien geweest in Amsterdam en Rotterdam.⁶⁷ Zijn eerste opmerkingen tegen Marinetti stonden in diezelfde maand in *Eenheid*. Futurisme en kubisme vertonen grote overeenkomsten, maar Marinetti zag dat anders en sprak zich afkeurend over de kubisten uit. Van Doesburgs uitval naar Marinetti in november 1912 in *Eenheid* laat niets aan duidelijkheid te wensen over: 'Daarom, wijl wat zich "futurisme" noemt in hooge mate achterlijk en ongerijmd is, moeten wij dit verschijnsel beschouwen als een belemmering in de voorwaartsche beweging der menschheid. Hunne grondstellingen komen in 't kort hierop neer: dat elke vorm van geweld en voornamelijk de oorlog de hoogste schoonheid openbaart en dat de kunst slechts de actie van 't geweld en de wreedheid moet belichamen.'

Precies zoals hij eerder zijn mening over Kandinsky met 180 graden draaide, zo wijzigde hij zijn opvatting over het futurisme radicaal. Dat Van Doesburg in eerste instantie terugschrok voor de krijgsvanzuchtige theorieën van Marinetti waarin hij oorlog en geweld verheerlijkte, lag gezien Van Doesburgs antimilitarisme in de lijn der verwachting. Binnen het futu-

Lena Milius, ca. 1915 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

risme werd er echter veel genuanceerder gereageerd op de technologische veranderingen binnen de maatschappij dan Marinetti's exclamaties doen vermoeden. Na publicatie van zijn artikelenserie 'De Nieuwe Beweging in de Schilderkunst' in *De Beweging* van mei tot augustus 1916, stelde Van Doesburg zijn oordeel bij en ontdekte hij de waarde van het futurisme voor de ontwikkeling binnen de kunst.⁶⁸ En in *Drie voordrachten over de nieuwe Beeldende Kunst* uit 1919, bundelde hij een lezing van eind 1917 waarin hij ronduit positief was over het futurisme en het ook op één lijn met het kubisme stelde.

Binnen de 14e Divisie van de Landmacht in Tilburg was een groepje Landweersoldaten actief dat zich de Sociaal-Democratische Klub noemde. De sociaal-democraten in Nederland hadden een tweeslachtige houding ten opzichte van de oorlog, ook al omdat van internationale solidariteit geen sprake was. Duitse en Franse socialisten lieten zich vooral leiden door nationalistische gevoelens en stonden lijnrecht tegenover elkaar. De sociaal-democratische voorman P.J. Troelstra had aan het begin van de mobilisatie gezegd dat militairen, ook socialistische, hun plicht hadden te doen 'als Nederlanders voor het grote doel waarvoor zij zijn opgeroepen'.⁶⁹

Theo van Doesburg (rechts) en onbekende man, ca. 1914 [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis]

De anarchist F. Domela Nieuwenhuis hield echter de internationale solidariteit hoog door te pleiten voor de verbroedering van het proletariaat. Hij vond dat socialisten niet de loopgraven moesten ingaan om elkaar dood te schieten. Overall in het land werden sociaal-democratische verenigingen van militairen opgericht, en de tegenstrijdige standpunten van Troelstra en Domela Nieuwenhuis, zorgden ook daar voor tweespalt. Begin 1915 werd in Leiden de eerste Onafhankelijke Mobilisatieclub opgericht. De divisie waartoe Van Doesburg behoorde, kende eveneens enkele Mobilisatieclubs. En ook daar verschilde men van mening.

Een maand later besloot het bestuur van de Sociaal-Democratische Klub zich achter de een jaar eerder opgerichte Sociaal-Anarchistische Actie (SAA) te stellen en het *Volksdagblad* als spreekbuis te gebruiken. De SAA had al meteen aan het begin van de mobilisatie voor opschudding gezorgd door een resolutie te proclameren waarin zowel het christendom als de sociaal-democratie werden beschuldigd van het aanwakken van geweld.⁷⁰ Of Van Doesburg die proclamatie gezien heeft, weten we niet, maar de strekking ervan paste precies bij zijn opvattingen. Want hij, die zich nog steeds christen noemde, en onder meer zijn medewerking had verleend aan het weekblad van de Vrijzinnig-Democratische Bond, *De Nieuwe Amsterdammer*, zag ook wel in dat Troelstra's Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het socialisme niet aan de kant van de internationale solidariteit van de arbeidersbeweging stonden, dus nu vóór in plaats van tégen oorlog kozen.

Op herhalingsoefening in 1908, in een kazerne in Amersfoort, had hij destijds al geschreven: 'De oorlog is de Godsdienst van de dood.'⁷¹ En nu had hij gezien dat noch het christendom noch het socialisme van Troelstra zich tegen de mobilisatie hadden verzet. Van Doesburg was op een keerpunt in zijn leven: weg met dat christendom en weg met dat socialisme.

Overall in het land ontstonden afdelingen van de Onafhankelijke Mobilisatieclub. Enkele dagen na Leiden volgde Tilburg. De legerleiding beschouwde de Tilburgse afdeling als een van de meest subversieve.⁷² Dat was niet overdreven, want de SAA zag de Tilburgse afdeling als een waardevolle speerpunt in het katholieke zuiden. Dat werd nog eens onderstreept door een bezoek van Domela Nieuwenhuis aan Tilburg op 24 maart 1915. Hij sprak daar een gezelschap van honderdvijftig soldaten en tien arbeiders toe. De 75 leden tellende club kreeg die avond vijftien nieuwe aanmeldingen. Door dit succes aangespoord, vond twee weken later weer een grote bijeenkomst van de Mobilisatieclub Tilburg plaats.⁷³

In februari 1915 begon Van Doesburg in het *Zondagsblad van het Volksdagblad* een vierdelige artikelenserie onder de kop 'Sociologie. Egoïsme, Individualisme, Anarchisme'. Op het in zijn archief bewaard gebleven knipsel van de eerste aflevering schreef hij: 'Dit blad werd tijdens den oorlog om deze artikelen door de militaire overheid verboden.'⁷⁴ En inderdaad, het militair gezag maakte zich grote zorgen over vermeende anarchistische propaganda. In een handgeschreven rapport dat werd geclassificeerd als 'Geheim' en als onderwerp 'Anarchistische propaganda' had, werd vanuit Tilburg aan Den Haag gerapporteerd dat aan acht militairen *Het Volksdagblad* per post werd

toegestuurd. 'Het hoort tot de richting der zogenaamde vrije socialisten.' In datzelfde rapport wordt gezegd dat deze krant niet verboden was, maar colportage van dit soort lectuur in de kazerne was wel illegaal.⁷⁵ Vanaf 1 april 1915 werd *Het Volksdagblad* wél verboden, en omdat de titel inmiddels was gewijzigd in *Het Volksblad*, werd in een notitie van 23 mei in overweging gegeven ook *Het Volksblad* te verbieden.⁷⁶ In afwachting daarvan gingen plaatselijke autoriteiten zelf al tot deze maatregel over. Zo was de luitenant-kolonel van de 14e divisie in het nabij Tilburg gelegen Oisterwijk al overgegaan tot het verbieden van 'het hebben, koopen en verkoopen van het *Volksblad*'. Vreemd genoeg bleef het anarchistisch weekblad *De Vrije Socialist*, dat onder hoofdredactie van Domela Nieuwenhuis als spreekbuis had gefungeerd van de relletjesschoppers in Tilburg, buiten schot.

Het is niet zo eenvoudig de politieke opvatting van Van Doesburg uit zijn 'Sociologie, Egoïsme, Individualisme, Anarchisme' te destilleren, maar dat de autoriteiten er zenuwachtig van werden, is wel weer goed voorstelbaar. Het egoïsme moet overwonnen worden om tot individualisme te komen en revolutie is weer een uitloeijsel van individualisme, schreef hij. Niet zoals het socialisme dat het individualisme bestreden heeft en daarom ten val kwam. 'Dat het nog dieper valle! Dat het verpletterd worde.' Hoewel het woord anarchisme in de eerste drie afleveringen van zijn artikelenserie niet valt, bepleit Van Doesburg wel degelijk een politiek anarchisme, door zich af te zetten tegen het 'burgerlijk socialisme', dat volgens hem nog meer onderworpenheid en slavernij heeft voortgebracht dan het imperialisme.

Pas in de laatste aflevering bekent hij zich tot het anarchisme, in zijn woorden: het edel-anarchisme. Daaronder verstaat Van Doesburg:

Het is het vrij ontwikkelen van alle vermogens der menschelijke energie.

Het is het vrij denken (over alle verschijnselen van den menschegeest).

Het is het strijden tegen de overheersching van het Geld.

Het is het strijden tegen de overheersching van het Geweld.

Het is het strijden tegen alle traditioneele instellingen en elementen die het uitleven van de individueele energie belemmeren en vernietigen.

Namen die hij dit edel-anarchisme toedicht zijn Boeddha, Christus, Lao-Tse, Zarathustra, Socrates, Tolstoj, Dostojevski, Oscar Wilde, Nietzsche en ook: Beethoven, Wagner, Kandinsky. Waarom Oscar Wilde? Was het omdat Wilde zich in zijn essay *The soul of man under socialism* uit 1891 gepresenteerd had als een sociaal anarchist die pleitte voor een individualistisch socialisme? In dat wereldbeeld waar arbeiders zich zouden verlossen van de plicht voor anderen te werken en in plaats daarvan hun creatieve impulsen konden volgen, was ruimte om 'de ziel' te ontwikkelen.

De ongeregelheden in Tilburg bleven niet zonder gevolg. De ontevredenheid van de militairen uitte zich in opstootjes, die een steeds gewelddadiger

karakter kregen. Vooral de Landweermannen uit Amsterdam bouwden een reputatie op van lastige types. Uit een kluwen van onvrede onder de manschappen vielen een paar klachten op: de financiële vergoeding was te laag om hun gezinnen van te onderhouden, de leden van de Landweer vonden dat ze ten onrechte aan de grens gelegerd waren, omdat, zo vertelden de manschappen elkaar, de 1^{ve} Divisie van het veldleger een reservelegeronderdeel zou zijn. Strikt genomen was dat waar. Het veldleger, waartoe Van Doesburg behoorde, bevond zich vanaf 3 augustus 1914 in de 'afwachtingsopstelling' rondom Amersfoort.⁷⁷ Omdat door de opmars van de Duitsers in België het gevaar aan de zuidgrens dreigde, werd op 10 augustus ook de IV^{de} Divisie naar Noord-Brabant verplaatst. En met die beslissing waren de leden van de Landweer niet langer reservisten, maar vielen onder het reguliere militaire gezag.

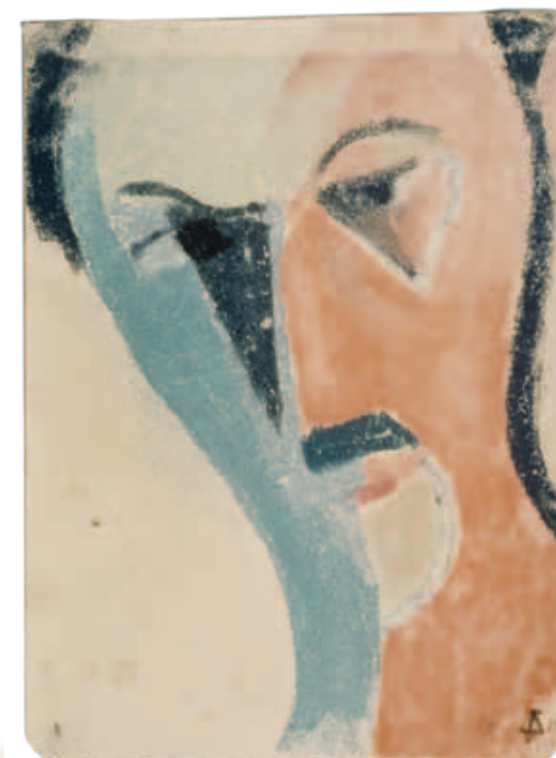
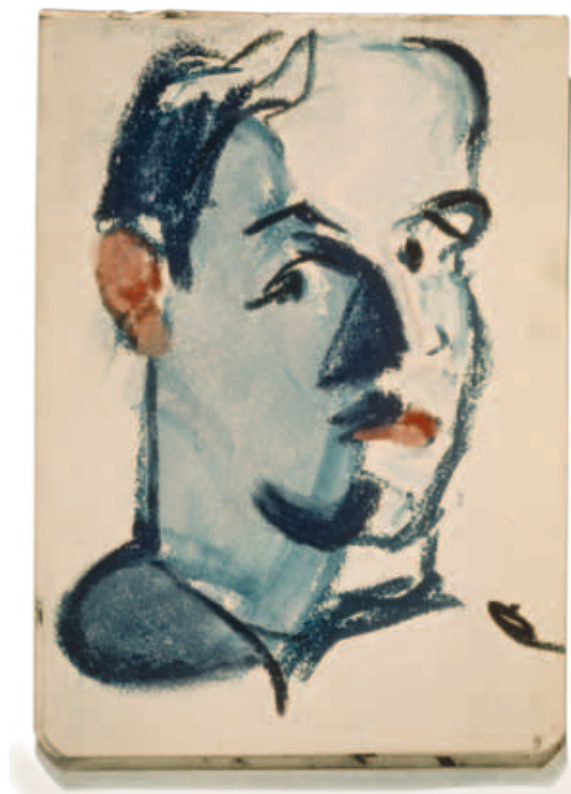
Er waren ook andersoortige klachten, over het kleine aantal verlofdagen en over het gebrek aan vermaak en gezelligheid. Ook klaagden de Landweermannen dat ze zo vroeg 'binnen' moesten zijn, met als gevolg dat ze zich vernederd voelden door de plaatselijke bevolking als ze om negen uur het café verlieten. De Tilburgers riepen dan pesterig vanachter hun biertje: 'Het is kinderen bedtijd'.⁷⁸

Een initiatief van een paar militairen die plannen hadden gesmeed een 'petitionnement' met grieven uit te brengen, leidde tot maatregelen van hogerhand. Dit kreeg de trekken van een politiek protest en daar was het militair gezag niet van gediend. Daarom werden op 3 augustus 1915 overal in de stad aanplakbiljetten opgeplakt met een noodverordening: de commandant van de 1^{ve} Divisie verbood om 's avonds met meer dan drie personen op straat te lopen en ieder die een bevel van politie of leger niet opvolgde kon rekenen op een reactie 'met gebruikmaking van wapens'. De grens was bereikt, zoveel was duidelijk. Er werd ook geen geheim van gemaakt dat 'een groot deel van die onordelijkheden wordt veroorzaakt door een zeker deel van het publiek dat, met enkele militairen verbonden, de bevelen der politie in den wind slaat'.

De relletjes die van deze klachten het gevolg waren, vonden plaats op 1 en 2 augustus. De betogingen op het belangrijkste plein van de stad, de Heuvel, nota bene voor het hoofdkwartier van de divisie, werden door de militaire en burgerlijke autoriteiten hoog opgenomen, en daarom door politie en marechaussee met de blanke sabel uiteengeslagen, waarna troepen militairen en burgers op verschillende plaatsen in de stad onlusten veroorzaakten. Op het Piusplein werden stenen uit het plaveisel gehaald om mee te gooien, waarop de marechaussee drie keer in de lucht schoot. In rapporten van de legerleiding aan de commandant werd weliswaar relativerend opgemerkt dat een groot deel van de 'draadmakers' geen militairen waren, maar toch vond de minister van Oorlog het nodig Tilburg te bezoeken. 'De relletjes te Tilburg', zo kopte de *Leeuwarder Courant* van 10 augustus. 'De komst van den minister van Oorlog en zijn bespreking met den commandant van de 1^{ve} divisie, generaal-majoor Weber, staat in verband met de opstootjes te Tilburg. Niet alleen de soldaten, die in plaats van om 10½ uur om 9 uur 's

avonds binnen moeten zijn, doch ook de burgerij is de dupe van die relletjes. Alle koffiehuisen en sociëteiten, die tot dusverre tot 11½ uur mochten geopend blijven, moeten nu om 9 uur gesloten zijn. Het concert in de N. Kon. Harmonie, dat van 6–9 uur zou gegeven worden, is op bevel van generaal Weber afgelast en het Circus Carré, dat heden zijn openingsvoorstelling zou geven, mag vooreerst niet komen.' De schrik zat er goed in. Zeker nadat in *Het Volksblad* een heftig protest tegen de 'wantoestanden' in het leger gepubliceerd was door een Landweerman uit Tilburg. Het zeer kritische artikel stond op 2 augustus in *Het Volksblad* en werd in dezelfde week door Domela Nieuwenhuis ook nog eens afgedrukt in *De Vrije Socialist*. Gezien Van Doesburgs eerdere medewerking aan *Het Volksdagblad* is het mogelijk dat hij de auteur van dit anonieme protest was.

Hoewel de rellen door de legerleiding werden onderdrukt, misten ze hun uitwerking niet. Op 11 augustus verscheen in de socialistische krant *Het Volk* een artikel over de situatie in Tilburg, waarna een militaire onderzoeks-

[L] Theo van Doesburg, *Zelfportret*, ná augustus 1915, pastelkrijt op papier, 16x11,5 cm. Deze tekening bevindt zich in een schetsboek met de datering: '1915 // Utrecht' [Centraal Museum, Utrecht; bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (schenking Van Moorsel)] · [R] Theo van Doesburg, *Zelfportret in kleurvlakken*, ná augustus 1915, pastelkrijt op papier, 15x11,5 cm [Centraal Museum, Utrecht; bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (schenking Van Moorsel)]

commissie werd ingesteld en in de Tweede Kamer vragen werden gesteld over het optreden van leger en politie. In het parlement bestond wel enig begrip voor de mobilisatieclubs. Nadat in maart 1915 in een Utrechtse kazerne relletjes waren uitgebroken, debatteerden de Tweede Kamer over onrust, mobilisatieclubs en de vraag hoe hiermee om te gaan. De meeste politici toonden zich coulant. De mobilisatie duurde langer dan voorzien en dientengevolge ‘daalde het geestelijk peil’. Waren de mobilisatieclubs niet een noodzakelijke uitlaatklep voor allerlei klachten? De commandanten die tot allerlei strenge maatregelen waren overgegaan, werden bekritiseerd.⁷⁹ Geconstateerd werd dat het harde optreden van politie en marechaussee de escalatie van de rellen had uitgelokt. Toch gaf de legerleiding de gemaakte fouten niet officieel toe. De halvering van het aantal in Tilburg ingekwartierde troepen, die in september 1915 plaatsvond, kan echter als een verkapte schuldbekentenis worden gezien.

De politieke onrust en de relletjes in Tilburg, en misschien wel het bezoek van Domela Nieuwenhuis aan Tilburg een half jaar eerder, hadden ook op Kok grote indruk gemaakt. Zo bleek een paar maanden nadat Van Doesburg Tilburg had verlaten en Kok zijn onversneden antimilitaristisch literair verhaal ‘Zijne overtuiging’ in *De Vrije Socialist* publiceerde.⁸⁰

Van Doesburgs legeronderdeel werd in september 1915 overgeplaatst naar een kazerne in Utrecht. Maar Tilburg nam hij mee in zijn gedachten en hij bracht er al zijn verlofdagen door. Elke mogelijkheid om Lena, Kok en zijn andere vrienden te zien, greep hij aan. De oorlog aan de Belgische grens had zijn leven diepgaand veranderd. Er was een nieuwe liefde in zijn leven gekomen, in Tilburg had hij geestverwanten ontmoet en vastberadener dan ooit wist hij hoe verder te gaan als kunstenaar. De grauwe textielstad in het hart van Brabant had hem gelouterd. Zelfbewust en pathetisch schreef hij op 11 februari 1916 aan Antony Kok: ‘Ik zocht den dood, achttien maanden geleden, en vond het Leven.’⁸¹

Noten

Met dank aan Marco Entrop en Rosa van Toledo.

- 1 ‘Meditaties aan de grenzen (111). De oorlog en zijne verdwijning (vervorming) in verband met de cultuur’, in: *De Avondpost*, 2 april 1915; ook in: *Eenheid*, 17 april 1915. De zesdelige serie verscheen van 16 maart 1915 tot 3 juli 1915 in *De Avondpost*; vier van de zes afleveringen verschenen van 27 maart 1915 tot 10 juli in *Eenheid*.
- 2 *Het mobilisatiedagboek van miliciens Prins. Belevissen van soldaat R. Prins in de mobilisatie 1914-1918*. www.wereldoorlog1418.nl/index.html#prins (geraadpleegd 24 maart 2014).
- 3 Zie voor het verloop van de Duitse inval in België: Sophie de Schaepdrijver, *De Grootste Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Atlas, Amsterdam-Antwerpen 1997. Zie ook: ‘De oorlog in België’, in: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 oktober 1914.
- 4 ‘Een gevaar, dat niet denkbeeldig is’, in: *De Graafschap-bode*, 13 november 1914; ‘Zestig jaar geleden. Mobilisatiezomer warm en zeer zonnig’, in: *Leeuwarder Courant*, 5 augustus 1974.
- 5 Van 26 juni 1913 tot november 1914 schreef Van Doesburg aan zijn roman *Het testament van een moordenaar*. Els Hoek e.a. (ed.), *Theo van Doesburg. Oeuvrecatalogus*. Centraal Museum, Utrecht/Kröller-Müller Museum, Otterlo 2000 [voortaan: *Oeuvrecat.*], L61.
- 6 *Oeuvrecat.*, p. 795. Van Doesburgs deelname aan de Parijse tentoonstelling werd, vermoedelijk door Leo Faust, gesignaleerd in *Algemeen Handelsblad* van 10 maart 1914 en in het weekblad *De Kunst* van 28 maart 1914, waar zijn werk de kwalificatie ‘niet kwaad’ kreeg.
- 7 Zie bijv. Jan van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland 1910-2000. Picasso als pars pro toto*. Prometheus, Amsterdam 2001, p. 76-84.
- 8 Op 12 maart 1903 was Van Doesburg opgeroepen voor de militaire dienst en ingedeeld bij het 4de Regiment Infanterie te Amsterdam, op 25 juli werd hij overgeplaatst naar het 5de Regiment, waar hij op 24 december de rang van sergeant kreeg. Op 30 maart 1904 verliet hij met groot verlof de militaire dienst. ‘Landweerboekje sergeant Ch.E.M. Küpper’ resp. ‘Veldzakboekje’ [RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis, Den Haag, Archief en bibliotheek Theo en Nelly van Doesburg, NL-HAKKD.0408 [vDA], nr. 1426-1427].
- 9 *Gedenkschriften van een minnaar. Oeuvrecat.* L138.
- 10 *Oeuvrecat.* L74-76. Ook ‘Sergeant van der Aard’ (L77) kan op grond van inhoud en geschatte datering tot deze ‘Gedenkschriften’ gerekend worden.
- 11 Henk de Jager e.a., *Het beeldend denken. Leven en werk van Mathieu Schoenmaekers*. Ambo, Amsterdam 1992.
- 12 Hans Renders, ‘M.H.J. Schoenmaekers (1875-1944)’, in: *Aarts’ Letterkundige Almanak na het Anne Frank-herdenkingsjaar 1995*, p. 95-96.
- 13 *Het mobilisatiedagboek van miliciens Prins*.
- 14 Alied Ottevanger (ed.), ‘De Stijl overal absolute leiding’. *De briefwisseling tussen Theo van Doesburg en Antony Kok*. Thoth, Bussum 2008, p. 32.
- 15 A.M.P. Kleijngeld, *Gemobiliseerde militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg 1983, p. 16, 24 en 35.
- 16 ‘De oorlog. Het lied van het wilde beest’, in: *Eenheid*, 4 augustus 1914. *Oeuvrecat.* L78.
- 17 J.B. Schuil, ‘Militaire Show-Revue. Een avondje bij onze “Veld”’, in: *Haarlem’s Dagblad*, 1 maart 1940.
- 18 Antony Kok, *Met weinig woorden. De experimentele gedichten 1915-1923*. Met een nawoord van W. de Graaf. Avalonpers, Woubrugge 1984.
- 19 Antony Kok, ‘Excelsior’, in: *Eenheid*, 6 januari 1917.
- 20 Van Doesburg aan Antony Kok, 31 december 1915. De briefwisseling Van Doesburg-Kok wordt geciteerd naar: Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding*, p. 112.
- 21 Jef van Kempen, ‘Ik kom en breng een hemel hier op aarde. Over Theo van Doesburg’, in: *Tilburg, Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 7 (1989), nr. 3, p. 70.
- 22 Van Kempen, ‘Ik kom en breng een hemel hier op aarde’, p. 71.
- 23 Evert Rinsema aan Van Doesburg, 20 oktober 1918. Geciteerd naar Thijs Rinsema, *Thijs/Evert Rinsema: eigenzinnig en veelzijdig*. Museum Drachten, Drachten 2011, p. 47.
- 24 Van Doesburg aan Kok, 15 september 1915.

- 25 Van Doesburg aan Kok, 15 september 1915. Van Doesburgs bewondering voor de Rinsema's simpele benadering van de filosofie is terug te vinden in zijn verhaal 'De Denker'. *Oeuvrecat*. 1124.
- 26 Rinsema, *Thijs/Evert Rinsema*, p. 52-53.
- 27 Van Doesburg aan Evert Rinsema, 20 augustus 1922 [Foundation Custodia, Parijs [Fc], 1987-A.351 (3)].
- 28 *De Stijl*, dernier numéro, janvier 1932, p. 49.
- 29 *Oeuvrecat*. 181-87. Sjoerd van Faassen & August Hans den Boef, "Ik moet zingen, altijd maar weer zingen van U". Liefdesgedichten van Theo van Doesburg voor Lena Milius', in: *Jaarboek Letterkundig Museum* 10 (1999), p. 59-99. Zie ook Evert van Straaten, *Theo van Doesburg 1883-1971. Een documentaire op basis van materiaal uit de schenking Van Moorsel*. Sdu Uitgevers, Den Haag 1983, p. 39.
- 30 Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding*, p. 27-28.
- 31 Van Doesburg aan F.G. Waller, 28 februari 1915 [Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Waller].
- 32 'De kunstenaar een schoonheidsdienaar', in: *Eenheid*, 18 oktober 1913.
- 33 Carel Blotkamp, 'Van Doesburg en Kandinsky', in: Jo-Anne Birnie Danzker (ed.), *Theo van Doesburg. Maler – Architekt*. Prestel, München [enz.] 2000, p. 13-28.
- 34 'De ontwikkeling der moderne schilderkunst', in: *Eenheid*, 15 juli 1916 (oorspronkelijk een lezing gehouden op 30 oktober 1915, zoals Van Doesburg vermeldt in zijn bundel *Drie voordrachten over de nieuwe beeldende kunst*. Maatschappij voor Goede en Goedkoop Lectuur, Amsterdam 1916, p. 5-32).
- 35 Hans Janssen, *Mondriaan en het kubisme. Parijs 1912-1914*. Thoth, Bussum 2014.
- 36 Geurt Imanse, 'Het ontstaan van de abstracte kunst in Nederland ca.1900-1918 en het artistieke klimaat in die periode', in: Geurt Imanse e.a., *Van Gogh tot Cobra. Nederlandse schilderkunst 1880-1950*. Meulenhoff/Landshoff, Amsterdam, p. 109-110.
- 37 Blotkamp, 'Van Doesburg und Kandinsky'. In zijn bijdrage over Van Doesburg in Carel Blotkamp e.a., *De beginjaren van De Stijl 1917-1922*. Reflex, Utrecht 1982, p. 18 houdt Blotkamp er nadrukkelijk rekening mee dat Van Doesburg de naam Huszár in zijn lezing van 30 oktober 1915 niet noemde, maar in de publicatie van die lezing in *Eenheid* ruim een halfjaar later die naam toevoegde.
- 38 Zie Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding*, p. 34.
- 39 J.A. Schorer, *Wat iedereen behoort te weten omtrent Uranisme (homosexualiteit: liefde voor personen van het eigen geslacht). Hoe Uraniërs beoordeeld moeten worden: eene brochure die opheldering geeft bevattende tevens eene oproeping, ondertekend door tal van bekende personen Nederlandsch*. Nederlandsche afd. van het 'Wissenschaftlich-humanitaire-komitee' (НВНК), Den Haag 1912.
- 40 'Schoonheids- en liefdesmystiek', in: *Het Getij* 3 (1918), nr. 7 (juli), p. 180-190; nr. 8 (augustus), p. 212-215; nr. 9 (september), p. 242-250. Zie ook: Jan Fontijn, 'Levensleed of anders zijn dan anderen. Twee vroege Nederlandse romans over homosexualiteit', in: *Engelbewaarder Winterboek* (1979), p. 145-167.
- 41 *Oeuvrecat*. 393.
- 42 'De ontwikkeling der moderne schilderkunst', in: *Eenheid*, 15 juli 1916. (Zie ook noot 37.)
- 43 Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding*, p. 50.
- 44 Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding*, p. 24.
- 45 Van Doesburg aan Christian Leibbrandt, 18 juli 1910 [Krölller-Müller Museum, Otterlo [KMM], inv.nr. 129.688].
- 46 Van Doesburg aan de Christian en Mina Leibbrandt, 30 oktober 1914 [KMM, 129.689].
- 47 Van Doesburg aan Mina Leibbrandt, 15 februari 1915 [KMM, 129.696].
- 48 Van Doesburg aan Kok, 31 mei 1915.
- 49 Programma *Soirée Intime II*. Van Straaten, *Theo van Doesburg 1883-1931*, p. 15.
- 50 W. de Graaf, 'Over A.H. Feis – Een poging tot portret', in: A.H. Feis, *Oorlog. Verzen in staccato*. Avalon Pers, Woubrugge 19812, p. 30-47. Het omslag van de eerste druk is getekend door Van Doesburg.
- 51 Agnita Feis, *Kermis*. Uitgeverij Exponent, Bedum 1985.
- 52 Van Kempen, 'Ik kom en breng een hemel hier op aarde, p. 70.
- 53 Van Faassen & Den Boef, "Ik moet zingen, altijd maar weer zingen van U". Liefdesgedichten van Theo van Doesburg voor Lena Milius'.
- 54 Van Doesburg aan Evert Rinsema, 10 december 1915 [Fc, 1987-A.343 (4)].
- 55 Van Doesburg aan Mina Leibbrandt, 24 februari 1915 [KMM, 129.700].
- 56 De brieven die Van Doesburg aan Lena Milius richtte, zijn grotendeels verloren gegaan. Lena heeft echter afschriften gemaakt ten behoeve van Van Doesburgs *De gedenkschriften van een minnaar*.
- 57 'Kunst en Oorlog' [vDA, 402].
- 58 Dagboek 1902 [vDA, 2].
- 59 Marco Entrop, 'Daarover is zwijgen maar het best. Theo van Doesburg als politiek tekenaar', in: *De Parelduiker* 10 (2005), nr. 1, p. 16-20.
- 60 Hans Renders, 'Een sierlijk strijdbare courantier. *De Nieuwe Amsterdammer; onafhankelijk Nederlandsch weekblad* onder redactie van H.P.L. Wiessing', in: *NRC Handelsblad*, 20 juli 1989; Rob Hartmans, *De Groene van 1877. Geschiedenis van een dwars weekblad*. Mets & Schilt, Amsterdam 2002, p. 53.
- 61 Entrop, 'Daarover is zwijgen maar het best', p. 19.
- 62 Marco Entrop, 'De jeugdzonde van I.K. Bonset', in: *De Parelduiker* 4 (1999), nr. 3, p. 67-70.
- 63 'Een rubrijnde verrassing in loopgravenstijl', in: *De Controleur*, 24 juli 1915. Het stuk verscheen in de rubriek 'Kritische Controle' die 'buiten de verantwoordelijkheid van de redactie' viel.
- 64 'Proeve tot nieuwe kunstkritiek [5]. Religie en Kunst 11', in: *Eenheid*, 24 augustus 1912.
- 65 'Proeve tot nieuwe kunstkritiek [5]'.
- 66 'Futurisme', in: *Eenheid*, 9 november 1912.
- 67 A.B. Loosjes-Terpstra, *Moderne kunst in Nederland 1900-1914*. Veen/Reflex, Utrecht 19872.
- 68 Zie Christine Poggi, *Inventing Futurism. The art and politics of artificial optimism*. Princeton University Press, Princeton-Oxford 2009.
- 69 B.B. van Dongen, *Troelstra en de natie; de koersverandering van Troelstra en de SDAP begin augustus 1914*, geciteerd uit Kleijngeld, *Gemobiliseerde militairen in Tilburg*, p. 120; R.L. Blom & Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18*. Aspekt, Soesterberg 2014.
- 70 Kleijngeld, *Gemobiliseerde militairen in Tilburg*, p. 130.
- 71 'Amersfoortsche indrukken' (11).
- 72 Nationaal Archief, Den Haag [NA], archief Veldleger, inv.nr.1915.280.8452.
- 73 Blom & Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, p. 458 citeren een geheim verslag van twee marechaussees in burger.
- 74 'Sociologie. Egoïsme, Individualisme, Anarchisme', in: *Het Zondagblad van Het Volksdagblad*, 20 februari 1915, 13 maart 1915, 3 april 1915 en waarschijnlijk 17 april 1915 [vDA, 610].
- 75 NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, archiefblok D27056, inv.nr. 2.13.16.
- 76 H.J. Scheffer, *Het Volksdagblad. Arbeidersbeweging en dagbladpers*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, p. 184.
- 77 Wim Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in: Hans Binneveld e.a. (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Verloren, Hilversum 2001, p. 22.
- 78 NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, archiefblok D27056, nr. 2.13.16, Aanvullingsrapport van G.C.A. Fabius voor de Commandant der 1^{ve} Divisie, 11 augustus 1915.
- 79 Handelingen Tweede Kamer, 61ste Vergadering, 10 mei 1915. www.statengeneraaldigitaal.nl (geraadpleegd 13 juni 2014).
- 80 Ant. Kok, 'Zijne overtuiging', in: *De Vrije Socialist, Sociaal-anarchistisch orgaan*, 16 oktober 1915. Zie voor de volledige tekst p. 163-165.
- 81 Van Doesburg aan Kok, 11 februari 1916.